

מכתלי בית הדין

תשובות אקטואליות
בענייני חושן משפט

גיליון קל"ט, תש"פ

משולחנו של הגאון
רבי מנחם מנדל
פומרנץ שליט"א
ריש מתיבתא 'עוז והדר'

אוצר היין הישן נושן - ועני המהפך בחררה

הצעת תשלום נדיבה בהרבה. ר' ראובן לא יכל להציע סכום כה גדול, כי בניגוד לר' הרשל לא עמד לרשותו מערך הפצה כמו זה של ר' הרשל שיאפשר לו למכור במהירות חלק גדול מהסחורה ל'מבינים' ולהחזיר לעצמו את ההשקעה בכפל כפליים.
ר' ראובן ידע שהפסיד את העסקה, שהרי לא עשה קנין. אך לאחרונה למדו שניהם בשיעור שנמסר בבית הכנסת השכונתי על דין 'עני המהפך בחררה', שאסור ליטלה ממנו, ולכן שאל את ר' הרשל: האם מותר לך לקחת ממני עסקה כזו לאחר שכבר באתי בדברים עם המוכרים? ר' הרשל לא ידע לענות בביטחון והציע לסור עם ר' ראובן לבית ההוראה בטרם יגש לבצע את העסקה הערב עם יורשיו של ר' תנחום.

עיקרי הנושא בהלכה

א. מקור וגדר האיסור לרכוש דבר שחברו ביקש לרכוש

תחילה נבאר את מקור הדין של 'עני המהפך בחררה', הכינוי לכלל האיסור שלא לשדל את המוכר למכור לו דבר שכבר ביקש חברו לקנות. וגדר האיסור.
במסכת קידושין (נט.) מובא מקרה שאירע בין האמוראים הקדושים: רב גידל, רצה לקנות מגרש קרקע מסוים, עסק בזה ושדל את המוכר למכור לו. לבסוף בא רבי אבא ורכש את המגרש. הלך רב גידל אצל רבי זירא והליו בפניו על התנהלותו של רבי אבא, רבי זירא שח את פרטי המעשה לרב יצחק נפחא והוא הסכים שישוחח עם רבי אבא בעת הרגל, כאשר יבוא אליו, ולברר את הענין.
כשהגיע רבי אבא אצל רב יצחק נפחא, פתח רב יצחק ושאל את רבי אבא כיצד הדין בעני שרצה ליטול עוגה מעשה תנור, ובא אחר ונטלה לפניו והלך לו? אמר לו רבי אבא שאף שהעני עדיין לא זכה בעוגה, מכל מקום מי שנטלה ממנו נקרא רשע. כאן שאל רב יצחק, אם כן, כיצד באת וקנית את הקרקע שרב גידל טרח ועסק לקנותה לעצמו? ענה רבי אבא שלא ידע כלל שרב גידל מעוניין ועוסק ברכישת הקרקע.
אם כך, הציע רב יצחק נפחא, מכור לו את הקרקע כעת. רבי אבא נענה ואמר שאינו מוכן למכור את הקרקע מאחר שהיא מקה

פי שקורה לאספנים פעמים רבות, מתברר בשלב כלשהו שהאוסף נאסף עבור אחרים. אך אם היינו מספיקים לשאול את ר' תנחום לפני מותו על כך, אין ספק שהיינו נענים באחת מתשובותיו הפקחיות והמפוכחות: אדרבה, אספן אמיתי אינו מייחל לתוצאה, אלא לעצם האיסוף. ואם הצליח לאסוף בדעה צלולה עד יום הסתלקותו, מה התברר? התברר שהיה אספן ולעילא ולעילא...

מאות בקבוקי יין עתיקים שכבו במרתף הבית הישן בשכונה הוותיקה, מסודרים ומאוחסנים כמו שצריך. הם היו עתיקים כבר בשעה שרכשם ר' תנחום, אחרים מהם עוד כשהיה בחור, וערכם עלה מהר יותר מכפי שעלה והתקדם גילו של ר' תנחום שכבר התחיל בעשור העשירי לחייו ועדיין ידע לזהות יין מתאים ליישון ולצרפו אל האוסף.

הוא קבע עתים לתורה עד יומו האחרון, אך בתקופה האחרונה הלך ונחלש במהירות רבה ולאחר מחלה קצרה נתבקש לשיבה של מעלה.

בנו ר' שמשון היה ספון בעולמה של תורה ואחיו ר' גמליאל עסק בנדל"ן. ר' ראובן, אברך כבן ארבעים שלמד עם המנות בחברותא, ידע היטב את דעתם של האחים על האוסף של אביהם, וידע שאין להם כל עניין ביינות עצמם, אך בוודאי ישמחו לקבל תמורתם סכום כסף נאה. ככלות השבעה נפגש עם האחים והציע להם סכום גדול ומכובד תמורת כל אוסף הבקבוקים, הוא אמר להם שמן הסתם יהיה ניתן למכור את הסחורה טיפין טיפין או להוציא אותה למכרו בין אספני וסוחרי יינות כאלה וכך להשיג מחיר גבוה יותר, אבל הוא מציע להם תשלום מזומן 'ביר ומיר' ויחסוך להם את הטרחה סביב המכירה. האחים נענו מיד בשמחה, אך כלל נקוט להם מאביהם שלא למהר לפעול, ולכן יתנו את תשובתם בעוד יומיים.

ר' ראובן שחשד זה מכבר במזלו העסקי הרע, קיווה שהיומיים המדוברים יעברו מהר, וכשראה בצהרי היום השני את סוחר היין המפורסם הרשל מרגליות יוצא מביתו של ר' תנחום המנות, הבין שכנראה הניח את עיניו, ובעיקר את אפו שהבין דבר או שנים בענייני יינות משומרים ועתיקים, על האוסף.

ניגש לר' הרשל, ומפיו נודע לו שהאחים אכן אמרו לו מיד שכבר דברו על מכירת היינות עם החברותא ר' ראובן, אך למעשה נראה לו שלקראת ערב ייחתם הסכם המכירה עמו, מאחר שהניח על השולחן

סוף אין זה הפקר ומתנה, לא חילוק בין מקח למקח, וגם מקח זה אסור. בדין תורה הלכה למעשה שבא לפני הרד"ך (שו"ת הרד"ך בית כוז) מקהילות שלוניקי, עמדה שאלה זו בדיוק על הפרק, והרד"ך לאחר שהעמיד את הצד שקובע שמקח הוא מקח ולכן אסור להפך בו בכל מקרה לאחר שחברו החל להתעסק כדי להשיגו, דוחה זאת מסברא וקובע שאין לחלק בסברא בין הוזה מוחלטת של מתנת חנם לבין הוזה חלקית, ועל כל פרוטה ופרוטה של הורדה מהמחיר שאותו ניתן להשיג בשוק, נחשב הדבר כמתנה גמורה לגבי דין זה, ואי אפשר למנוע את השני מליטול במחיר הנמוך. שבוודאי לא ימצא כמותו במקום אחר, ודייק את יסודו שמכירה בזול הרי היא כמתנה מלשון המרדכי (קידושין רמז תקכד). וכדבריו פסק הרמ"א.

אולם לעומתו, מביא הש"ך (סק"ג), פסק הרמב"ו (בבא בתרא נד:): בפשיטות להיפך. הרמב"ו מביא את דברי רבנו תם שבדבר של הפקר ומתנה מותר לשני ליטול ואינו בכלל הדין של עני המהפך בחררה, ומוסיף לגבי האיסור לעשות כן בכרך, שאפילו אם קונה במחיר נמוך יותר מכרי דמיו, הואיל וזה מכר אין לחלק בכך ואסור אף לדברי רבנו תם. (הרמב"ו עצמו חולק וסובר כרש"י שגם במתנה אסור, ראו שם). נמצא שנחלקו הפוסקים בשאלה זו: לדעת המרדכי, הרד"ך והרמ"א מחיר זול נחשב כמציאה והפקר ואין לאסור על השני ליטול מן המהפך בעסקה. ולדעת הרמב"ו והביאו הש"ך מחיר זול לא מוציא את הדבר מתורת מקח שבו נאסר ליטול כאשר אחר כבר 'היפך בחררה' ותפץ לבצע את העסקה.

בשו"ת מהרי"ק (שורש קלב) ובשו"ת מהרש"ל (סימן לו) סברו כסברת הרד"ך שבוודאי הוזה במחיר נחשבת אף היא כמציאה, ומאידך היה ברור להם שאין להתיר בכל שינוי במחיר להקדים את חברו וליטול, ולכן הם קבעו את החלוקה בדבר כדלהלן: כאשר מדובר בהוזה קלה במחיר, הרי זה בכלל האיסור, שאין לו ליטול את מה שטרח בו חברו אף אם לא ימצא לקנות מיד בכל חנות במחיר שהוצע זה עתה. אך כאשר הפער במחיר גדול ומבורר כל כך, שאין להשיג כלל במחיר כזה את המוצר המדובר, הרי זו 'מציאה' ואינו צריך לוותר עליה.

במקרה שלפנינו המחיר שבו הציעו בני ר' תנחום את אוסף היינות של אביהם היה נמוך בצורה משמעותית ממחיר השוק של יינות האספנות, ולכן לפי מה שנהוג להלכה ללכת בשיטת הסוברים שבמציאה לא נאמר האיסור ליטול מהמהפך בחררה, נראה שאפשר לסמוך על דברי האחרונים שבמצב כזה של הוזה משמעותית וברורה נחשבת העסקה למציאה ואין למנוע מהשני להשלים את הרכישה.

ה. איסור ליטול דבר שטרח בו חברו

ויש לדרון בזה מצד איסור אחר שאולי הוא סניף לדין זה של עני המהפך בחררה. שאמרו במסכת גיטין (סא.) שמה שתחת העני המנקה בראש הזית ומשיר פירות הוא גזל מפני דרכי שלום, ונפסק להלכה (סימן רעג סעיף טז). והיינו שנחשב שלגזלן מדרבנן ואסור אף שלא מוציאים ממנו ממון בבית דין, וטעם הדבר שזה נחשב לגזל אף שהעני לא זכה בזיתים בעצם הפלתם לקרקע, הוא מאחר שהעני טרח בהם.

מכך מבואר שעצם טרחו של אדם בהשגת דבר מסוים, אף שלא עשה בו כל קנין, מקנה לו הגנה מדברי חכמים שלא יבואו אחרים ויקחו לעצמם את אשר יגע בו.

הראשונים (קידושין נט.) מביאים דין זה ומקשה ממנו על דברי רבנו תם שהבאנו שלמרות שבמכר ובשכירות נאמר דין 'עני המהפך בחררה' שנקרא רשע בשל העובדה שנוטל מה שהיפך בו חברו, אך בהפקר ומתנה מותר ליטול, ומשמע שמוותר למרות שחברו כבר היפך בהם, ומדוע לא נאסר הדבר בגלל שטרח בו חברו כמו בעני המנקה בראש הזית?

המרדכי (קידושין סימן תקכד) מיישב: "התם משום דטרח ונקף וסומך העני על זה", המהרי"ק (שורש קלב) למד מכך גם לגבי מקח וממכר שאם המהפך במקח טרח כבר טירחה מרובה במקח, אסור לאחר להיכנס בחלקו, וכדיו עני המנקה בראש הזית.

המהרש"ל מעיר על דברי המהרי"ק שאין לדבריו שיעור, שהרי בכל מקח וממכר יש טירחה, וממתי ייחשב כטורח שכבר מחיל את

ראשון שלו וזה אינו סימן טוב למכור את המקח הראשון, אבל הוא כן מסכים להצעה נדיבה בהרבה: הוא יתן במתנה את הקרקע לרב גידל. אך רב גידל סירב לקבל את הקרקע במתנה, שכן "שונא מתנות יחיה". נוצר מצב שבו רב גידל לא קיבל את הקרקע כי שונא מתנות ורבי אבא לא רצה להשתמש בה כדי לא להיות כמו הנוטל מהעני המהפך בחררה, והקרקע עמדה הפקר לתלמידי הישיבה, ונקראה בפי כל "ארעא דרבנן".

ב. איסור דומה לאיסור גזל

במהרי"ט (חידושי קידושין נט.) כתב שאיסור זה אינו איסור מן התורה שהרי העני עדיין לא זכה בדבר ולא גזל או הוזה ממון חברו, אלא שנקרא רשע.

והנה כאשר אדם מתפרנס בצורה קבועה מדבר מסוים ואחר בא ומנסה לקחת לעצמו, כאן כבר יש איסור נפרד של השגת גבול (ביאור מהרש"ל לסמ"ג, לאוין קנט). והמקור לאיסור מבואר בדברי הנביאים ובגמרא (סנהדרין פא.). ואמנם דיני יורד לאומנותו של חברו הם נפרדים מדיני עני המהפך בחררה (וראה שו"ת הרמ"א סימן י לגבי יורד לאומנותו של חברו, שכתב אודות מרפ"ס רמב"ם שבא להתחרות באחר, והביא שם סוגיא דבר מבואה דאוקים ריחיא, ושם כתב שבדיני הגזל הגויים מצווים לדרון בדיני ישראל), אך מכל מקום סובר מהרי"ט שמהלימודים לאסור לדרת לאומנותו של חברו, אנו למדים גם לעני מהפך בחררה שהוא אסור ונקרא רשע (ראה פתחי תשובה סימן רלז סק"ב).

ג. גם כשנוטלים שניהם מהפקר?

את הדוגמה שהעלה רב יצחק נפחא בשיחתו עם רבי אבא על העני המהפך בחררה לנוטלה ובא אחר ונטלה ממנו, שעליה הסכימו שניהם שהנוטל נקרא רשע, פירש רש"י שמדובר היה בחררה (עוגה אפויה על גבי גחלים) של הפקר. ומדבריו מבואר שלא רק במקרה של רב גידל, כשבאים שניים לקנות דבר, יש תרעומת על זה שבא ונטל לפני חברו שכבר עסק בנסיון לקנות את הדבר. אלא גם כשבאים לזכות מהפקר, אסור לבוא וליטול כשיש כבר אדם אחר שמנסה לזכות בעצמו מן ההפקר. התוספות תמהים על הסבר זה של רש"י, כי אם אכן גם בדבר הפקר אסור להקדים ולזכות כשארם אחר כבר מנסה לעשות זאת, איך נבין את דברי המשנה (בבא מציעא י.) במי שראה את המציאה ונפל עליה, שחשב בטעות שכן ניתן לזכות במציאה, ובא אחר והחזיק בה בקנין ראוי, זה שהחזיק בה קנה ולא אומרים שנחשב כנוטל מעני המהפך בחררה. ומכך מוכיח רבנו תם שאין איסור של נטילת דבר מעני המהפך בחררה אלא כשהעני רוצה לקנות או לשכור דבר ואז ישנה טענה נגד הקונה השני: למה הוא מחזר אחרי הדבר שהיפך בו העני וטרח בהשגתו? ילך הוא ויעשה את סחורתו במקום אחר. אך כאשר מדובר במציאה שלא ניתן יהיה להשיגה במקום אחר, טענה זו אינה נכונה, ומשכך אי אפשר למנוע מהשני לבוא וליטול. מכך הסיקו תוספות שהמקרה של עני המהפך בחררה עוסק דווקא במהפך לקנותה ואפשר להשיג כיוצא בה במקום אחר.

מדבריהם נראה להלכה, וכן כתב הטור (סימן רלז) בלי להביא שיש חולקים בדבר, שמי שבא לזכות מההפקר או לקבל מתנה ובא אחר וקדמו אינו נקרא רשע מאחר שאין הדבר מזומן ומצוי לו במקום אחר. והמחזר אחר דבר לקנותו ובא אחר וקדם וקנאו נקרא רשע.

בשולחן ערוך (סעיף א) הביא את שתי הדעות, והרמ"א כותב שסברת המתירים וסוברים שבהפקר ומתנה אינו רשע נראית עיקר. נמצא שלהלכה אנו נוקטים כדעת הסוברים שהמתעסק ונוטל דבר שחברו מחזר אחריו לקבלו או לזכות בו מן ההפקר אינו רשע.

ד. האם מחיר זול מאד נחשב כמציאה?

ויש לדרון לאור הנ"ל, האם כאשר עומד דבר למכירה במחיר נמוך מהרגיל, כך שאם ילך למקום אחר לא ישיג מוצר דומה במחיר כה נמוך, האם גם כאן יתירו המתירים ויאמרו שאינו בכלל האיסור של נוטל מעני המהפך בחררה, כיון שאינו יכול ללכת למקום אחר. או שמאחר שסוף

ובפרט שכפי שמתברר - הסכמתם להצעתו של ר' ראובן לא הייתה החלטה סופית למכור לו את היינות, אלא הבעת נכונות לעצם הרעיון למכור את האוסף, אך בהחלט תכננו השנים לתת לשמועת העמדת האוסף למכירה לעשות לה כנפים כדי לאפשר להם לקבל הצעות טובות יותר. אין כאן איסור כלל.

ז. השוגג ונטל מעני המהפך החררה

בשולי הדברים, אם הרשל לא היה יודע בשעה שהתעסק ברכישת אוסף היינות שישנה על שולחנם של היורשים הצעה מוקדמת ושר' ראובן כבר טרח לשכנע אותם להעמיד את האוסף למכירה, ישנה סיבה נוספת לקולא.

שכן כתב המהרש"ל שכאשר לא ידע שהראשון היפך ב"חררה" לפניו אין בזה שום איסור, ולכן מה שאמר רב יצחק לרבי אבא למכור את השרה לרב גידל היה ממידת חסידות בלבד. כך פסק להלכה בערוך השולחן (סעיף ב) והוסיף שמכל מקום למדנו מדברי רב יצחק שישנה מידת חסידות להניח את העסקה לראשון גם במצב כזה. ואמנם באגרות משה (חושן משפט חלק א סימן ס) דייק מדברי השו"ע שלא חילק בזה, שלדעתו בכל מקרה גם כשהתברר לו בדיעבד שהיה מי שטרח בעסקה זו לפניו, אם חפץ שלא להיקרא רשע עליו להניח את העסקה לראשון.

וזה דבר המשפט

- לדעת רוב הפוסקים במציאה והפקר אין איסור ליטול מעני המהפך בחררה ומן הדומים לו. אך למרות זאת כתב בשולחן ערוך הרב שבעל נפש יחמיר על עצמו שלא לעשות זאת.
- המוצא עסקה במחיר זול, נחלקו הפוסקים אם דינו לענין דין עני המהפך בחררה שווה למוצא מציאה או הפקר.

ויש שכתבו שבמקרה כמו זה שלפנינו שהמחיר זול מאד והרווח ניכר לעיניים, ודאי דינו כמציאה ואין לחשוש מטעם עני המהפך בחררה.

- כאשר לא ברור שהמוכר גמר בדעתו למכור לו, ויתכן שחשב להפיש קונים שיציעו מחיר גבוה יותר ולכן השתהה מלבצע את המכירה מיד, אין בו דין עני המהפך בחררה.

- נחלקו הפוסקים אם בשוגג יש איסור זה של עני המהפך בחררה. ועל כל פנים על המוכר לא נאמר איסור זה.

- בדיעבד, גם במקום שיש איסור של עני המהפך בחררה, דעת הרבה הפוסקים שאינו צריך להחזיר.

הדין של עני המנקה, ולכן המהרש"ל קובע שהשתדלות לקנות דבר יום או יומיים וכן הלאה אינה נחשבת כטרחה לגבי איסור זה, ודווקא בטרחה בגופו בדבר וגם שהוא מסכן את עצמו כמו המנקה בראש הוית, וגם שהוא דבר מבורר שבתר הנקיפה יהיה בידו זיתים, אמרו בה חכמים שאסור ליטול ממנו, אך בהשתדלות בלבד שאין שום וודאות שהמקח יעלה יפה לא אמרו זאת. במשאת בנימין (סימן כז) חילק באופן אחר, שלאחר טירחה יתירה בעצם גוף הדבר סומכת דעתו של הטורח לזכות בגוף הדבר, משא"כ בטורח ברבר מבלי להתעסק בגוף הרבר, שאין דעתו סומכת לקנות מחמת הטורח את הרבר, ודייק את דבריו מלשון הראשונים (קידושין שם). [העובדה שגם השני צריך לטרוח אם ירצה להשיג במקום אחר אינה עילה להתיר לו לקצור את פרי עמלו של חברו. להרחבה על כך ראו: שארית יוסף סימן יז].

החות יאיר (סימן מב) שעסק ברין תורה בין שני יהודים שאחד מהם קיבל סכום כסף גדול כדי לקנות סוסים עבור שר גוי, אך לא השלים את העסקה במשך תקופה ארוכה, עד שבא יהודי אחר והשיג סוסים עבור השר, שהורה לראשון להעביר לו את הכסף שנועד למטרה זו. בא הראשון ותבע את השני על שהיפך בחירתו, ופסק החות יאיר שכיוון שהמקח של הראשון לא נגמר, לא מתחשבים בטרחה שעשה הראשון בענין זה, ואם מדובר בעסקה שהשני לא יכול להשיג במקום אחר אין בזה דין עני המהפך בחררה וניתן להשלים את העסקה. ועיין עוד בחתם סופר (חושן משפט סימן עט) שהביא לשיטות הנזכרות, והוסיף שקשה לתת גבול בדבר, והכל לפי ראות עיני הדיין.

בנידון שלפנינו לכאורה אין טרחתו של החברותא נחשבת לטרחה לפי כל השיטות, דלא מבעי שאין כאן הסתכנות וכרעת המהרש"ל, או טירחה בגופו של הרבר הנקנה וכרעת המשאת בנימין, אלא שגם אין כאן שום טירחה יתירה מכל מקח רגיל, ולכן גם לדעת המהר"ק אין בטרחה רגילה זו עילה למנוע מר' הרשל לקחת את העסקה. לכן למעשה לא ניתן למנוע מר' הרשל להשלים את העסקה מול יורשי ר' תנחום ולקנות את אוסף היינות שהותיר אחריו. ואף לדברי שולחן ערוך הרב שבעל נפש יחמיר על עצמו שלא לעשות זאת אף במקום הפקר ומתנה, אם ישלים ר' הרשל את העסקה, לא יהיה חייב להחזיר או למכור את היינות לחברותא ר' ראובן, שכן גם בעני המהפך בחררה ממש כתבו הפוסקים (מהרש"ל שם וחמדת שלמה חו"מ סימן ד) שאין דין להחזיר את החררה וכיוצא בה ושרברי רב יצחק לרבי אבא להחזיר את השרה לרב גידל היו ממידת חסידות ולא מן הדין.

[בגוף הרבר במקרה שנחשב מעיקר הדין לאיסור עני המהפך בחררה, נחלקו הראשונים, וברמב"ן ובריטב"א (קידושין נט). מבואר בשם רבנו תם שבכל מקום שאמרו חכמים שנקרא רשע מחייבים אותו להחזיר המקח. אך המהרש"ל תמה אם יצאו הדברים מפי ר"ת וכתב שלא נזכר בפוסקים כדבר הזה, ובנמוקי יוסף (בבא בתרא כט. מדה"ר) כתב שהאחרונים העלו שלא כדברי רבנו תם בנקודה זו, ואף שקוראים אותו רשע אין מחייבים אותו להחזיר].

1. האם למוכר יש איסור בזה?

היורשים שאלו אף הם אם יש עליהם איסור בענין זה, והנה באבני נזר (חושן משפט סימן יז) עוסק במקרה דומה וקובע שלא מצאנו ואין שום סברא לאסור על אדם למכור את שלו לכל אשר יחפוץ ולכל המרבה במחיר, וכל מה שיש לרונ בו הוא משום מחוסרי אמנה אם כבר סיכמו על המחיר ועל המכירה, ו"ע"ע בביאור הגר"א שם ס"ק טו].

מודעה רבה לאודייתא

הגנו שמוהם לבשר על הופעת כרך נוסף בסדר 'מוזותלי בית הדין', כמעשהו בראשונה כך מעשהו בשניה, עשרות פסקי דין נבחרים בדיני ממונות הלקה למעשה, מוגשים בשפה ברורה השווה לכל נפש

בטל': 1800-22-55-66

